

S

stratifikacijske promene
u periodu konsolidacije
kapitalizma u Srbiji

Priredili:
Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

*Stratifikacijske promene
u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*
Priredili: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić
Prvo izdanje, Beograd 2019.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20,
Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Miomir Despotović
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Prof. dr Slobodan Miladinović,
Prof. dr Dušan Mojić,
Prof. dr Dalibor Petrović

Lektura i korektura

Teodora Todorčić Milićević

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-124-0

Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

SADRŽAJ

- 7 | *Mladen Lazić, Slobodan Cvejić*
Uvod
- 23 | *Slobodan Cvejić*
Obrasci pokretljivosti društvenih slojeva
u Srbiji nakon 2000. godine
- 49 | *Željka Manić, Anđelka Mirkov*
Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu
konsolidacije kapitalističkog poretka
- 71 | *Mina Petrović, Vera Backović, Irena Petrović*
Prostorna dimenzija klasno-slojnih razlika u Srbiji: analiza
materijalnog položaja i potrošnje
- 99 | *Marija Babović*
Ekonomске strategije domaćinstava u Srbiji u periodu oporavka
od ekonomske krize
- 121 | *Aleksandra Marković*
Prekarnost radnih uslova u Srbiji
- 143 | *Dunja Poleti Ćosić*
Radne orijentacije i radno motivisana mobilnost u Srbiji –
komparativna perspektiva
- 167 | *Jelisaveta Petrović, Dragan Stanojević*
Politički aktivizam u Srbiji
- 187 | *Mladen Lazić, Jelena Pešić*
Stabilizacija kapitalističkog poretka u Srbiji i prihvatanje
liberalnih vrednosnih orijentacija
- 215 | *Irena Petrović, Marija Radoman*
Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji
– promene vrednosnih orijentacija

- 247 | *Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev*
Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji:
analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom
političkom i ekonomskom poretku
- 275 | *Stefan Janković, Nemanja Zvijer*
Od informacije do podatka:
proces i socijalne dimenzije proizvodnje statističkih podataka
- 303 | Summary

POLITIČKA KOMPETENCIJA I KONSOLIDACIJA KAPITALIZMA U SRBIJI: ANALIZA (NE)DAVANJA ODGOVORA NA STAVOVE O POŽELJNOM POLITIČKOM I EKONOMSKOM PORETKU

Jelena Pešić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Tamara Petrović Trifunović**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja

Ana Birešev***

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

1. Uvod

Osnovni cilj rada je utvrđivanje efekta klasne pripadnosti, strukturalnih činilaca (pola, starosti, mesta stanovanja) i političke participacije na učestalost i distribuciju odgovora „ne znam“ ili „bez odgovora“ (u daljem tekstu ne-odgovora) na nizu empirijskih iskaza, dobijenih putem anketnog istraživanja stanovništva Srbije iz 2018. godine,¹ koji mere stavove građana o različitim društvenim pitanjima. U savremenim sociološkim i politikološkim radovima, čiji je predmet izostanak davanja odgovora na pitanja u okviru anketnih istraživanja, najčešće nailazimo na analizu udela odgovora „ne znam“ na različitim empirijskim iskazima. Na primer, Kriezi i saradnici (Ferrin & Kriesi, 2016), na osnovu

* jlpesic@f.bg.ac.rs

** tamara.petrovic@f.bg.ac.rs

*** ana.biresev@f.bg.ac.rs

analize zastupljenosti ovih odgovora u okviru Evropskog društvenog istraživanja kod stavova koji se odnose na demokratiju, zaključuju o stepenu razvijenosti demokratske svesti u različitim evropskim društvima. Ipak, pionirski pokušaji da se nedavanje odgovora na pitanja u empirijskim istraživanjima učini relevantnom temom sociološke analize, vezuju se za Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu), koji je smatrao da sistematska analiza davanja i nedavanja odgovora na pitanja koja se odnose na političku problematiku može sociolozima da ponudi uvide u prirodu društvenog poretka, jer verovatnoća davanja odgovora zavisi od političkih kompetencija koje su društveno uslovljene i nejednako raspoređene među deystvenicima. Burdije (Bourdieu, 1977; 1984) je koristio izraz ne-odgovori za sve one situacije u kojima ispitanici nisu dali odgovor na postavljeno pitanje u istraživanjima na kojima je sprovodio sekundarnu analizu.² U istraživanju čije podatke interpretiramo u ovom tekstu, osim opcije „ne znam“, kao odgovor ispitanika na ponuđene iskaze, anketari su mogli da zabeleže i opciju „bez odgovora“.³ U analizi smo u kategoriju ne-odgovora uključile obe opcije, budući da i jedna i druga isključuju spremnost ili sposobnost ispitanika da na pročitani iskaz daju odgovor izražen u obliku jednog od pet stepena Likertove skale i tako označe stepen sopstvenog slaganja, odnosno neslaganja s pročitanim iskazom.

Teorijske osnove naše analize izvedene su iz komplementarne upotrebe dva stanovišta: prvo su teorije o postpolitici i postdemokratiji Žaka Ransijera (Jacques Rancière), Kolina Krauča (Colin Crouch)

2 Iako ne eksplicira koje je sve kategorije odgovora podvodio pod ne-odgovore, pregled tabelarnih prikaza podataka koje je analizirao ukazuje da se radi o odgovorima „ne znam“. Međutim, Burdije ni na jednom mestu ne izdvaja kategorije odbijanja ispitanika da odgovore na pitanja („bez odgovora“ ili „odbija da odgovori“) kao posebne u odnosu na ne-odgovore (bilo zato što ih podvodi pod ne-odgovore bilo stoga što date kategorije nisu bile ponuđene ispitanicima u francuskim sondažama iz 1960-ih i 1970-ih godina koje je analizirao).

3 Pri tome, nijedna opcija nije naglas čitana ispitanicima, već su ih anketari beležili na osnovu eksplicitnog iskaza ispitanika da ne zna da odgovori na pitanje ili kada jednostavno nisu dali odgovor. Da je umesto „bez odgovora“ postojala opcija „odbija da odgovori“, takav odgovor bi mogao da bude tumačen kao autentična i promišljena apstinencija i ne bi mogao da bude uključen u ne-odgovore. Za razliku od toga, formulacija „bez odgovora“ nije anketarima jasno označena kao kategorija „odbija da odgovori“, te se ne može zaključiti da li je i u kojim pojedinačnim slučajevima predstavljala vid svesnog i artikulisanog odbijanja da se da odgovor ili je bila opcija koju su anketari zaokruživali kada ispitanici nisu dali odgovor o slaganju s pročitanim iskazom, a da nisu eksplicitno rekli da „ne znaju“ kako i šta da odgovore na postavljeno pitanje.

i drugih autora, koje ukazuju na depolitizaciju i dedemokratizaciju savremenih (neoliberalnih) društava, dok je drugo Burdijeovo stano-
vište o opštim uslovima proizvodnje političkog mišljenja u zapadnim
klasnim demokratijama, izneto u poglavlju *Distinkcije* pod naslovom
„Kultura i politika“ (Bourdieu, 1984).⁴ Prema Burdijeu, mogućnost da
se pruži odgovor na pitanja o politici u okviru empirijskih akademskih
istraživanja – kao deo šireg sklopa odnosa prema političkom – treba
posmatrati kao funkciju „potražnje“ i postojeće „ponude“. „Potražnja“
je uslovljena specifičnim kompetencijama koje su dejstvenici razvi-
li u okviru svoje klasne pozicije. Samim tim, nedavanje odgovora na
empirijskim iskazima kojima se ispituje stepen pristajanja uz različite
stavove (a posebno one koji se odnose na poželjne vizije političkog i
ekonomskog poretka) dovodi se u vezu s nejednakom klasnom distri-
bucijom političkih i socijalnih kompetencija. S druge strane, „ponudu“
kreira polje ideološke proizvodnje, tačnije sile unutar njega koje kroz
međusobnu konkurenciju i konflikt stvaraju instrumente pomoću koj-
jih se promišlja društveni svet, definišući time polje politički mislivog,
to jest polje legitimne problematike (Bourdieu, 1977: 65; 1984: 399).
Na ovom mestu, teorijski okvir naše analize se dopunjuje teorijama o
postpolitičkom karakteru savremenog društva, kako bi se oslikale neke
tendencije koje su na delu kada je reč o ponudi u okviru polja ideološke
produkcije u Srbiji. Umesto da ovo polje izučavamo i rekonstruišemo u
celosti, pre svega se usredsređujući na ideološke razlike i sukob struja
koje u njemu trenutno deluju (što bi bilo u skladu s načelima burdi-
jeovskog pristupa), kao poseban cilj našeg istraživanja postavile smo
objašnjenje širih društvenih procesa koji oblikuju kompletnu ideološku
ponudu na način da ona doprinosi potiskivanju političkog mišljenja,
čime je naglasak u analizi stavljen na konvergenciju ideoloških pozicija
umesto na njihovu divergenciju. U tu svrhu, oslonile smo se na stano-
višta o postpolitičkoj društvenoj konjunkturi, odnosno postdemokratiji,
koja su reakcija na globalnu legitimaciju demokratije iz devedesetih go-
dina 20. veka i odraz uviđanja da je demokratiju sve teže ostvariti, da se
političko odlučivanje udaljava od građana, te da „postoji nepopravljiva
šteta“ (Pavićević, 2016: 512).

4 Pomenuto stanovište razvijano je i kroz seriju tekstova objavljenih u francuskom časopisu *Actes de la recherche en sciences sociales* u razdoblju od 1976. do 1990. godine, kojima je Burdije, analizirajući pre svega francusko društvo, postavio temelje opšte teorije političkog polja i ustanovio principe i obrasce proizvodnje političkog mišljenja u zapadnim klasnim društvima (Birešev, 2008).

2. Postpolitika i postdemokratija

U pristupima u kojima se problematizuje trend depolitizacije i demokratizacije savremenih društava, naglasak je na sistematskom potiskivanju i gušenju političkog⁵ – umesto da se prosto konstatuje njegovo nepostojanje – što u isti mah implicira da ono biva zamenjeno nečim drugim ili, kako primećuje Žak Ransijer, biva lišeno mestā i formi kroz koje bi moglo da se ispolji (Ransijer, 2014: 50). Autori koji govore o postpolitičkom društvu pre svega misle na „situaciju u kojoj politika – koja podrazumeva tehnokratske mehanizme i konsenzualne procedure koje operišu unutar neupitnog okvira predstavničke demokratije, ekonomije slobodnog tržišta i kosmopolitkog liberalizma – sve više kolonizuje političko – shvaćeno kao prostor osporavanja i agonističkog delovanja“ (Wilson and Swyngedouw, 2014: 6).

U postpolitičkoj konjunkturi, sve ono što bi potpadalo pod kategoriju političke kontroverze, i što bi inače zahtevalo neku vrstu sučeljavanja, redefiniše se kao praktično-politički (*policy*) problem, koji se tako prerađen dodeljuje ekspertima odgovarajućeg profila da ga oni rešavaju. Svodeći političko na vođenje javnih politika i ekspertski inženjering, čija je funkcija da prividom analitičnosti, neutralnosti i objektivnosti prikrije neoliberalnu ideologiju, vlade sužavaju prostor javne debate i značajno umanjuju mogućnost političkog spora. Usled potrebe da se ova praksa drugačijeg uokviravanja i izmeštanja problema na teren ekspertize nekako legitimise, ponekad se pribegava fingiranju otvorenog spora kroz razne participatorne forme u, za tu svrhu ustanovljenim, vladinim telima, u čiji se rad uključuju zainteresovani pojedinci, organizacije i grupe građana, s tim što je, po običaju, opseg mogućih ishoda u njima unapred ograničen (Wilson and Swyngedouw, 2014: 6). Preusmeravanje političkih pitanja ka ekspertima i upravljačkim ekspertskim telima predstavlja samo jedan od instrumenata kojima se savremene države koriste da „pokriju“ suzbijanje političkog i spreče politizaciju pitanja koja se svakodnevno javljaju u društvu. U strategije koje države i njihove ekspertske vlade (najčešće u službi vladajuće klase – prim. autorki) preduzimaju u cilju demobilizacije političkog mišljenja, Ransijer ubraja još i ekstenzivnu juridizaciju i raširenu upotrebu istraživanja javnog mnjenja. I jedna i druga treba da pruže momentalnu reakciju, regulaciju i rešenje za sve predviđene i nepredviđene situacije – „[u] slaganju pravnog poretka i poretka činjenica država stručnjaka poništava svaki interval između pojave, subjektivacije

5 Govori se o „poništenju“ političkog (Ransijer, 2014) i njegovom „isključivanju“ (Žižek, 2006).

i spora“ (Ransijer, 2014: 150). Prema mišljenju ovog francuskog filozofa, obe jednako odražavaju težnju da se zajednica svede na prost zbir svojih delova (prikriven eufemizmom populacija umesto potencijalno remetilačkog političkog subjekta – *demosa* ili naroda). One, međutim, označavaju i ukidanje politike, budući da pobrojavanje i administriranje jedinica populacije ne ostavlja prostor za raspravu o tome ko *treba* da čini političku zajednicu, te kako ona treba da bude uređena i predstavljena, kao što oduzima svaku priliku i potrebna sredstva, materijalna i simbolička, da se konstituišu kolektivni delatni subjekti i artikulišu zajednički interesi koji nadilaze društvene jedinice i njihove pojedinačne interese. Šantal Muf (Chantal Mouffe) takođe povezuje imploziju političkog s nemogućnošću da se antagonizam, kao konstitutivna odlika ljudskih društava, iskaže kroz kategorije i institucije koje pripadaju domenu politike, dakle, na agonistički način (Mouffe, 2000; 2005). Danas prevlađujuća konsenzualna koncepcija demokratije sprečava da se vazda prisutni antagonizam, koji zbog sklonosti da oponente pretvara u neprijatelje uvek nosi opasnost da ih uvuče u rat do istrebljenja, prevede u borbu protivnika koji, premda ostaju nepomirljivi, priznaju jedni druge kao legitimne i dostojne deljenja istog simboličkog prostora. Muf zapaža da je važna komponenta tog procesa bila homogenizacija političke scene, obeležena gravitiranjem ka centru većine savremenih političkih partija, koje su demonstrirale svoju suštinsku nesuprotstavljenost prihvatanjem neoliberalne hegemonije (kao primer takve politike navode se britanski Novi laburisti, iz faze kada ih je predvodio Toni Bler), dok su različitost, u duhu neoliberalne delegitamacije bazičnih društvenih antagonizama proizašlih iz materijalnih uslova proizvodnje, iskazivale i dokazivale na identitetskim pitanjima. Tome je doprineo i trend obesmišljanja ideološke distinkcije levo–desno, koji je nastupio s padom Berlinskog zida (do „centriranja“ političkog polja dolazi i u postsocijalističkim društvima – u Srbiji takođe – usled toga što većina političkih partija prihvata temeljne pretpostavke poretka i neoliberalnog modela regulacije).

Pojedini autori pre govore o postdemokratiji nego o postpolitici. Ransijer koristi pojam postdemokratije da označi „paradoks, koji pod imenom demokratije, daje vrednost konsenzualnoj praksi brisanja forme demokratskog delovanja“, to je „demokratija *posle demosa*“ (Ransijer, 2014: 137, istaknuto u originalu), ali i svet u kom ne postoji „udeo onih koji nemaju udela“ (Isto: 29), u kom nema izostavljenih delova, pa tako ni sporenja, budući da se pretpostavlja da je raspodela mesta, funkcija i legitimacija sveobuhvatna, dovršena i da ne postoji deo koji bi osporavao pravednost raspodele izvedene po modelu koji su osmislili eksperti a usvojili i primenili upravljači.

Postdemokratiju odlikuje i specifičan institucionalni poredak kroz koji se izražava postpolitičko društvo (Wilson and Swyngedouw, 2014). U pristupu Kolina Krauča, koji se razlikuje od ransijerovskog po tome što ide korak dalje od opisa savremene političke konfiguracije i mehanizama kroz koje se ona ostvaruje (država, ekspertske vlade) u pravcu bliže identifikacije osnovnih pokretača i nosilaca procesa postdemokratizacije, naglasak je na tome da politiku sve više oblikuje direktna interakcija izabranih vlada i elita koje predstavljaju korporativne interese, dok masa građana dobija ulogu pasivnih posmatrača, neretko se potpuno saživljavajući sa sopstvenom depolitizacijom. Krauč primećuje da ključna institucija u postdemokratskom svetu postaje globalna firma, odnosno korporacija – ne samo da se više ne može zamisliti da država funkcioniše bez angažovanja njenog ekspertskeg kadra ili kupovanja konsultantskih usluga koje ona nudi, već i uspeh i opstanak političkih partija u sve većoj meri zavise od korporacijskih fondova (Krauč, 2014: 37–53, 69–70). Otud jača uticaj (korporacijskih) lobija, koji pretvaraju politiku u svoje igralište. U takvim okolnostima, politička participacija građana se svodi na glasanje na izborima, s tim što ponekad i sama izlaznost beleži zabrinjavajuće procenete.⁶

Pokušavajući da osvetli posledice postpolitizacije iz perspektive samih dejstvenika, Krauč najpre ukazuje na odricanje građana od aktivne uloge u političkom životu i rastuću izbornu apstinenciju. Ta pasivizacija je svakako proizvedena, te Krauč upravo u tom smislu govori o „gubitku građanske sposobnosti“ usled primene modela privatizacije javnog sektora, koja građane lišava neposredne veze s izvršiocima usluga i uvida u to kako se obavljaju pojedini poslovi, dok istovremeno oslobađa državu odgovornosti i poništava je kao subjekta koji je dužan da „polaze račune“. Isti autor upozorava da i političke stranke značajno utiču na slabljenje političke participacije jer, iako zabrinute zbog sve manje izlaznosti na izbore i generalno sve manje podrške koju dobijaju za svoj rad, one ne žele aktivne i kritički raspoložene građane, pa nastoje da njihovo učešće svedu na „pravu meru“ – ono što Krauč naziva „maksimalnim stepenom minimalnog učešća“ (Krauč, 2014: 143).

Postdemokratski ambijent konstituise specifičan odnos aktera prema političkom – on stvara i podstiče osećanje nekompetentnosti i ne-pozvanosti da se interveniše u državne stvari, pa čak i da se o njima ima mišljenje. Eksperti su ovlašćeni da postavljaju i brane temelje poretka, i da imaju mišljenje o svemu, umesto svih. Njihova uloga se doživljava kao nužna, budući da se, kako primećuje Ransijer, politika poistovećuje s upravljanjem kapitalom – stoga, „optimalizacija užitaka pojedinaca moguća je

6 U okviru politikoloških teorija, ovakva vrsta političkog poretka naziva se pristrasnim pluralizmom (*biased pluralism*) (videti u: Gilens & Page, 2014).

samo na osnovi njihove priznate nesposobnosti da upravljaju uslovima te optimalizacije“ (Ransijer, 2014: 151). Burdije je primetio da, u odnosu na profesionalne političare, tehnostrate dodaju posebnu dimenziju procesu političkog razvlašćivanja, pošto izgrađuju svoju poziciju na temelju naučnog autoriteta, te je iz objektivnih i subjektivnih razloga znatno teže dovesti u pitanje sve ono što oni kao upravljači rade, naročito u trenutku kada se društvo suočava s krizom (Mihai, 2016).

Depolitizacija sukoba se u savremenom društvu ispoljava i kroz „militarizaciju politike“, za koju je ključno da se centralni antagonizam vezuje za spoljnog Drugog, umesto da se insistira na „bezuwjetnom primatu inherentnog antagonizma kao konstitutivnog za političko“ (Žižek, 2006: 167). Ova „ultra-politika“, kako je naziva Žižek, u ravni svakodnevnog re-produkcije života dobija svoj izraz u ne-političkom mišljenju (moralizmu, rasizmu, šovinizmu i dr.) i ekscesivnom nasilju, ali je ne treba videti samo kao znak da pojedinci i grupe nemaju na raspolaganju *odgovarajuće političke* alatke, identitete i prostore koji bi omogućili artikulaciju temeljnog antagonizma i s njim povezanu univerzalizaciju zahteva. Takve pojave jesu isto tako posledica, kao što su i sredstvo ograničavanja polja legitimne problematike – etničke, rasne i verske antagonizme i sukobe najlakše je „udaljiti“ od pitanja poretka i danas ih je gotovo nemoguće misliti u kontekstu neoliberalnog ustrojstva sveta. Osim toga, razne službe i tela zadužena za njihovo rešavanje, oslanjaju se na načela koja čuvaju njihov partikularni karakter. Sve to zajedno doprinosi da pitanje poretka bude stavljeno i van političkog i van politički mislivog.

3. Političke dispozicije dejstvenika i klasna distribucija kompetencija

Kada se s opštih društvenih činilaca koji oblikuju „ponudu“ pređe na plan „potražnje“, u analizi se prevashodno oslanjamo na Burdijeovo razmatranje društvenih preduslova formiranja i artikulisanja političkog mišljenja i aktivnog učešća dejstvenika u političkom životu društva. Odnos prema politici, smatra Burdije, određen je klasnom pripadnošću, te klasno generisanim dispozicijama i kompetencijama (znanje, informisanost, jezičke kompetencije itd.). U tom smislu, politička mišljenja i kapaciteti da se ona iskažu nejednako su distribuirani u društvu, u skladu s klasnom strukturom društva i raspodelom osnovnih tipova kapitala (ekonomskog i kulturnog). Kao jednu od upečatljivijih ilustracija društvene uslovljenosti mogućnosti proizvodnje i recepcije političkog diskursa, ovaj autor izdvaja upravo distribuciju ne-odgovora među različitim društvenim grupama i

kategorijama dejstvenika, kod onih pitanja koja u anketnim istraživanjima od ispitanika zahtevaju izražavanje stavova o temama iz sfere političke problematike.⁷ Nalazi sekundarne analize anketnih istraživanja koja su u Francuskoj sproveli različiti instituti i istraživački centri u razdoblju od početka šezdesetih do kraja sedamdesetih godina 20. veka, naveli su Burdijea na zaključak da stepen i distribucija ne-odgovora na pitanja koja su se ticala politike ne predstavljaju puki izraz apstinencije ili političke apatije, kao oblik disfunkcionalnosti ili „greške u sistemu“, već da je reč o efektima mehanizma koji je u srži reprodukcije društvenog poretka u liberalnim demokratijama (Bourdieu, 1984: 398). U pitanju je, prema njegovom mišljenju, ograničavanje pristupa političkom životu (političke participacije u širem smislu), u čijoj je osnovi samoisključivanje onih društvenih grupa i slojeva koje bi tehnokratska selekcija svejedno isključila. Samim tim, ono što se opaža kao indiferentnost u njihovom odnosu prema politici zapravo je vid ispoljavanja nemoći (Bourdieu, 1984: 398–406).

Prema stanovištu ovog francuskog sociologa, verovatnoća davanja odgovora na određeni tip pitanja u anketnim istraživanjima zavisi od međudnosa formalnih i sadržinskih karakteristika pitanja, s jedne strane, i kompetencije ispitanika, koja je društveno uslovljena i različito raspoređena među dejstvenicima, s druge strane.⁸ Kada je reč o karakteristikama pitanja, Burdije, na sadržinskom planu, razdvaja pitanja koja zahtevaju „politički odgovor“, tj. ona koja referišu na apstraktne političke koncepte i zahtevaju viši nivo upućenosti (međunarodni odnosi, stavovi o političkom i ekonomskom poretku), od onih koja prizivaju odgovore na osnovu neposrednog životnog iskustva dejstvenika i pitanja s elementima etičkog

7 Analizu političkog ponašanja društvenih dejstvenika Burdije ne zasniva samo na tumačenju ne-odgovora, već razmatra i „svaki izbor koji ima politički predznak“, uključujući političko mišljenje, sklonost delegiranju političkih odluka profesionalcima i ekspertima, apstinenciju, zainteresovanost za politiku, stranačku afilijaciju, ali i izbor dnevne i nedeljne štampe (Birešev, 2014: 85–86; analize objavljene u: Bourdieu, 1977; 1984: 397–465).

8 Naravno, ovim se ne odbacuje postojanje „autentične“ apstinencije, *uzdržavanja* od davanja odgovora (*elective non-response*), koja nije izraz nedostatka (osećaja) kompetentnosti i merodavnosti da se kroz stav iskaže mišljenje, već neslaganja s ponuđenim (legitimnim) odgovorima (Bourdieu, 1984: 401). Takođe, analogno mogućnosti artikulisanja osvešćenih estetskih izbora i odbacivanja kulturnih sadržaja („ukus slobode“), koja je nejednako raspodeljena među društvenim akterima i prevashodno rezervisana za pripadnike dominantne klase, naročito intelektualce i one s pretežnim udelom kulturnog kapitala u ukupnom sastavu kapitala (Bourdieu, 1984: 57), i ova vrsta apstinencije – osvešćena, promišljena, izgrađena na eksplicitno političkim načelima i argumentima – pre svega se vezuje za dominantnu klasu i po tome se kvalitativno i formativno razlikuje od apstinencije tipične za pripadnike dominirane, odnosno narodske klase (radnika i seljaka) koju analiziramo u ovom radu.

prosudivanja (Bourdieu, 1984: 400-401).⁹ Naravno, u neposredno životno iskustvo ulaze i neka pitanja koja se odnose na politički ili ekonomski sistem. Primera radi, utemeljeno je pretpostaviti da će radnici u većem procentu davati odgovore na sindikalna pitanja, pitanja koja se odnose na zarade i redistributivnu ulogu države (Bourdieu, 1984: 401, 405), dok će u slučaju pitanja koja se tiču ekonomskog poretka na apstraktnom nivou znatno više apstinirati od odgovora. Sa sadržinskim aspektom, u tesnoj su vezi i formalne karakteristike pitanja: naime, upotreba iskaza koji zahtevaju razumevanje apstraktnih formulacija, kao i tehničkih i usko stručnih termina, povećava verovatnoću da dođe do nejednake distribucije (ne)odgovora kod pripadnika različitih društvenih grupa. Stepenn ne-odgovora stoga ne zavisi samo od toga da li ispitanici imaju stav o određenom pitanju, već i od načina na koji im je to predstavljeno.

Mogućnost davanja odgovora na „politička pitanja“ uslovljen je i karakteristikama *dejtvenika* i temelji se na društvenoj (naročito klasnoj) distribuciji kompetencija. Burdije polazi od pretpostavke da ljudi koji imaju niže socijalno poreklo, slabiji stepen obrazovanja, oni koji su dugo bili izopšteni iz političkog života na temelju mesta stanovanja (stanovnici sela) ili pola (žene), u većem stepenu u odnosu na ostale kategorije ispitanika daju odgovor „ne znam“ ili ne odgovaraju na pitanja koja se odnose na političku problematiku. Prema tome, ne-odgovori se očekuju od „manje legitimnih“ *dejtvenika*, koji poseduju niži nivo političke kompetencije, definisane kao sposobnosti društvenih aktera da imaju izgrađeno političko mišljenje, da politička pitanja prepoznaju kao politička i da na njih daju odgovor zasnovan na ličnoj proceni, oslanjajući se na odgovarajuće političke formulacije koje su deo standardnog repertoara legitimnog političkog mišljenja (Birešev, 2014: 83).

Važno je istaći da se politička kompetencija, i verovatnoća davanja odgovora kao jedna od njenih manifestacija, ne svodi na čisto „tehničku“ kompetenciju, pa tako ona, u skladu s Burdijeovom opštom teorijom simboličke (re)produkcije društvenog poretka, nije uslovljena isključivo kulturnim kapitalom, posedovanjem teorijskog i praktičnog znanja, „stručnosti“ i jezičkih kompetencija kao preduslova formiranja i izražavanja političkog mišljenja. Prema Burdijeovom stanovištu, „tehnička“ kompetencija u osnovi zavisi od društvene kompetencije¹⁰ i od nečijeg „osećaja (koje ima društvenu potvrdu i podršku) da ima pravo da se bavi politikom, da je ovlašćen da govori o politici, da ima autoritet da o politi-

9 Burdije uvodi i distinkciju između pitanja koja „pokrivaju“ dobro poznate teme iz javnih debata i onih koja se odnose na problematiku koja se skoro pojavila u sferi ideološke proizvodnje u datom društvu, premda dosledno ističe da je uticaj ove distinkcije na distribuciju ne-odgovora sekundaran (Bourdieu, 1984: 400, 426).

čkim stvarima govori na politički način, služeći se specifičnom političkom kulturom, tj. principima klasiranja i analize koji su eksplicitno politički“ (Bourdieu, 1984: 409). Politička kompetencija, samim tim, podrazumeva i osećaj „pozvanosti“ i „ovlašćenosti“ da se javno iskaže političko mišljenje. Dejstvenici koji pripadaju različitim društvenim klasama i kategorijama, u zavisnosti od položaja koji zauzimaju u društvenoj strukturi i na osnovu implicitne „društvene podele kompetencija“, u različitoj meri će smatrati sebe merodavnim da formulišu i iskažu politički sud. Tako će se pripadnici dominantne klase, kao nosioci „legitimne političke kulture“, osećati ne samo pozvanim i kompetentnim, već i u izvesnom smislu obavezanim (Bourdieu, 1984: 402) da, u skladu sa sopstvenim statusom, na postavljeno pitanje iskažu i obrazlože svoj sud. Oni će artikulirati političko mišljenje primenjujući političke principe klasifikacije i analize, dok to neće biti slučaj s „razvlašćenim“ dejstvenicima (dominirana klasa), koji će političke sudove pre zasnivati na klasnom etosu (Bourdieu, 1984: 419-431) ili će se odlučiti na delegiranje, prepuštajući donošenje političkih odluka ekspertima, budući da sebe ne vide kao merodavne da na ovaj način učestvuju u političkom životu (bilo jer smatraju da ne poseduju adekvatna znanja, bilo jer „nije na njima“ da o takvim pitanjima imaju mišljenje). Burdije nas tako uverava da se osećaj kompetentnosti, koji utiče na stepen (ne) odgovora, ne izvodi samo iz objektivno postojećeg znanja i sposobnosti ispitanika, već i iz njihovog subjektivnog osećaja (usađenog i transponovanog na iskustva u različitim društvenim situacijama) da su pozvani da to učine i da će njihovo mišljenje biti uvaženo.

4. Osnovne hipoteze istraživanja

Na osnovu iznetog teorijskog okvira, analizu zasnivamo na dve osnovne istraživačke hipoteze. Teorije o postpolitičkom karakteru savremenih društava uređenih na neoliberalnim osnovama, koje ukazuju na kolonizaciju političkog kao prostora osporavanja i agonističkog delovanja i, sledstveno tome, tendenciju opadanja svih vidova političkog angažmana, uključujući i artikulaciju političkog mišljenja i donošenje političkih sudova, predstavljaju okvir za prvu hipotezu na kojoj se temelji naša analiza. Prema prvoj hipotezi, učestalost ne-odgovora biće manja kod stavova koji se odnose na neposredno životno iskustvo ispitanika, kao i kod onih koji od ispitanika implicitno zahtevaju donošenje moralnih sudova, u odnosu na stavove koji operišu apstraktnim konceptima vezanim za funkcionisanje političkog i ekonomskog poretka, odnosno koji impliciraju preispitivanje neoliberalne paradigme.

Burdijeova razmatranja političkih dispozicija predstavljaju osnovu za izvođenje druge osnovne hipoteze, prema kojoj se pretpostavlja da će ispitanici sa slabijim stepenom obrazovanja, oni koji imaju niži klasni položaj, ali i niže socijalno poreklo, zatim ispitanici čije je učešće u donošenju političkih odluka i u raznovrsnim formama političkog angažmana podložno strukturnim ograničenjima, na temelju mesta stanovanja (stanovnici sela i manjih gradova), pola (žene) ili starosti (stariji ljudi), češće u odnosu na ostale kategorije davati ne-odgovore na pitanja koja se odnose na poželjni tip političkog i ekonomskog poretka (Bourdieu, 1984: 400, 458).¹⁰ U okviru ove hipoteze, najpre se očekuje da će se veći udeo ne-odgovora javiti kod ispitanika s nižim stepenom obrazovanja (merenim godinama školovanja), budući da se s višim obrazovnim kvalifikacijama razvijaju političke kompetencije, ali i osećaj „ovlašćenosti“ i „pozvanosti“ da se javno iskaže političko mišljenje. Dalje pretpostavljamo da pripadnost vladajućoj klasi i sloju stručnjaka (dominantnoj klasi u burdijeovskoj klasifikaciji) povlači i manju verovatnoću davanja ne-odgovora na pitanja o političkom i ekonomskom poretku, a da ona, sledstveno tome – raste, spuštajući se niz lestvicu društvene hijerarhije, preko slojeva sitne buržoazije i činovništva do radničkih slojeva i poljoprivrednika (dominirana klasa u burdijeovskoj klasifikaciji). S tim u vezi, iako je, prema Burdijeovom stanovištu, za političko ponašanje značajniji prediktor udeo kulturnog nego ekonomskog kapitala (mada, treba naglasiti da i sâm Burdije analizira, između ostalog, i materijalni položaj kao faktor koji utiče na verovatnoću davanja ne-odgovora – Bourdieu, 1984: 400, 427), ispitaćemo pretpostavku da je viši materijalni položaj povezan s manjom verovatnoćom davanja ne-odgovora na navedene iskaze. Ova hipoteza proishodi iz činjenice da je posedovanje materijalnih resursa neretko (iako ne nužno linearno) povezano s višom klasnom pozicijom, odnosno s razvijanjem kompetencija ka davanju političkih sudova, ali i s osećajem pozvanosti da se ima mišljenje o pitanjima poretka, koji proističe iz legitimacije koju kapitalistički način proizvodnje daje ekonomskom kapitalu i onima koji ga poseduju. Pretpostavljamo, dalje, da je mesto stanovanja takođe značajan prediktor davanja ne-odgovora, i to tako što s porastom veličine mesta, od sela, preko varošica i gradova različite veličine, raste i udeo odgovora. Ova hipoteza se temelji na činjenici da su političke institucije snažnije koncentrisane u većim gradovima, pa time rastu i šanse za raznovrsne oblike i platforme političkog aktivizma. Na osnovu Burdijeovih nalaza da su žene manje sklone da daju odgovor na pitanja koja opažaju kao striktno politička – za

10 Burdije ističe da su pol, starost ili partijska pripadnost i afilijacija potencijalne determinante davanja ne-odgovora, čiji je efekat nezavisan od klasne pozicije (Bourdieu, 1984: 400, 593).

razliku od etičkih i onih koja apeluju na humanost i emocije, a koja su im „namenjena“ prema tradicionalnoj podeli rada između polova (Bourdieu, 1984: 402) – očekujemo da će kod ispitanika ženskog pola biti veći udeo ne-odgovora na pitanja o poželjnom tipu političkog i ekonomskog poretka. Kada se razmatra uticaj starosti, na umu imamo efekat „povlačenja“, koji s napuštanjem profesionalne sredine, podrazumeva i povlačenje iz društvenog života i slabljenje društvenih odnosa i stepena informisanosti (posebno kada je reč o pitanjima koja pokrivaju problematiku koja se skoro pojavila u sferi ideološke proizvodnje). Naša pretpostavka da s porastom godina starosti ispitanika raste i udeo ne-odgovora, zasnovana je i na efektu „društvenog pada“, do kojeg može da dođe nakon penzionisanja, a koji se snažnije ispoljava kod pripadnika podređenih klasa i analogan je efektu koji društveno opadajuće trajektorije vrše na pojedinca (Bourdieu, 1984: 595). Na kraju, u skladu s Burdijeovim nalazom, pretpostavljamo da viši stepen političke participacije (uključujući i članstvo u stranci), kao specifično politički faktor, funkcioniše relativno autonomno od ekonomskih i društvenih uzročnika (pola, starosti, obrazovanja), te predstavlja još jedan faktor koji povlači manju verovatnoću davanja ne-odgovora (Bourdieu, 1984: 593).

5. Metodološki okvir analize

Kao što je naglašeno u početnim redovima ovog teksta, analiza klasne uslovljenosti političkih kompetencija obavljena je na podacima dobijenim putem anketnog istraživanja stanovnika Srbije starijih od 17 godina, tokom 2018. godine (na uzorku od 2.211 ispitanika). U početnom koraku, analiza je imala eksplorativni karakter: namera je bila da izdvojimo udeo odgovora „ne znam“ ili „bez odgovora“ (ne-odgovora) na svim empirijskim iskazima koji su, u okviru datog istraživanja, merili stepen slaganja sa stavovima o različitim pitanjima (preferiranim tipovima političkog i ekonomskog poretka, rodnoj podeli uloga, etničkim odnosima, različitim aspektima morala i odnosa prema poštovanju zakona). Osnovni cilj analize bio je da se utvrdi da li se prosečni udeo ne-odgovora izdvaja u pojedinim baterijama pitanja kojima se mere stavovi prema različitim aspektima društvene realnosti.¹¹

11 Da bismo bile sigurne da ne-odgovori nisu proizvod pristrasnosti u radu anketara, urađena je preliminarna analiza udela ne-odgovora na iskazu kojim se meri stav prema zabrani abortusa (*Abortus treba zabraniti zakonom*), kako bi se utvrdilo da li se ovakav ishod pojavljuje kao sistematski kod većeg broja ispitanika s kojima je razgovarao isti anketar. Pomenuti iskaz je odabran kao „test pitanje“ jer je reč o stavu koji uključuje etičko rasuđivanje (odnosno, koji potpada pod okvir „legitimne“ pro-

Svi empirijski iskazi kojima je meren stepen slaganja uz pojedine stavove transformisani su u dihotomne varijable, gde je vrednost 0 označavala (bilo koji) odgovor na pitanje, dok je 1 bio indikacija odgovora „ne znam“ ili ishoda „bez odgovora“. Na taj način, predmet naše analize nisu više bili odgovori na datim iskazima, već udeo i struktura ne-odgovora. Preliminarni predmet analize bila su 82 pitanja u upitniku, kojima je meren stepen slaganja uz stavove o različitim društveno-političkim i ekonomskim pitanjima, podeljenih u devet baterija pitanja. Rezultati analize (tabela 1) pokazali su da udeo ne-odgovora značajno varira s obzirom na sadržaj pitanja grupisanih u baterije: naime, kada je reč o stavovima koji se odnose na rodne uloge, etničke odnose, redistributivnu ulogu države i odnos prema poštovanju autoriteta, udeo ne-odgovora je relativno nizak (kreće se u rasponu od 1,3 do 3,4%); međutim, kada je reč o opštim stavovima prema kapitalizmu i tržišnoj privredi, te stavovima o poželjnom tipu političkog poretka i poštovanju zakona, prosečni udeo ne-odgovora raste iznad 6%, da bi dosegao udeo od 11,4% kod stavova koji se odnose na donošenje sudova o funkcionisanju demokratije u društvu. Da se radi o relativno visokom prosečnom udelu svedoči podatak da je u studiji u kojoj je analiziran udeo ne-odgovora na stavovima o demokratiji u okviru Evropskog društvenog istraživanja iz 2012. godine, kao značajan ocenjen nalaz da je takvih odgovora oko 4% (na nivou uzorka svih zemalja koje su date godine učestvovala u istraživanju), naspram prosečnih 1,5% ne-odgovora na iskazima koji su ponuđeni ispitanicima u prethodnim rundama istraživanja (Hernandez, 2016).

Tabela 1. Prosečni udeo ne-odgovora prema baterijama pitanja

Baterije pitanja	Broj pitanja u bateriji	Prosečni udeo ne-odgovora
Opšti stavovi prema kapitalizmu	10	7,3%
Stavovi prema redistributivnoj ulozi države	3	1,3%
Stavovi prema poželjnom tipu političkog poretka – nedemokratska orijentacija	7	6,5%
Stavovi prema neoliberalnom tipu tržišne regulacije	12	6,4%
Stavovi prema funkcionisanju demokratije	7	11,4%
Autoritarnost	7	2,9%
Rodna podela uloga	12	2,8%
Nacionalizam	15	3,4%
Poštovanje zakona	9	6,1%

blematike rasuđivanja u postpolitičkom društvu). Analiza je pokazala da se kod dva anketara ne-odgovori pojavljuju kao sistematski ishod odgovora na dato pitanje, te je, na temelju datog nalaza, ukupno 11 slučajeva isključeno iz analize.

S obzirom na veliki broj pitanja u kojima je udeo ne-odgovora relativno visok, analiza je sprovedena samo na pitanjima gde je ovaj procenat prelazio 10%. Na taj način, dobile smo 13 empirijskih iskaza na kojima je analizirana struktura ne-odgovora. Dati iskazi se, kada je reč o sadržaju, odnose na stavove prema poželjnom tipu političkog i ekonomskog poretkta, dok se jedan iskaz odnosi na stav prema poštovanju zakona (videti tabelu 2).

Tabela 2. Empirijski iskazi
na kojima je udeo ne-odgovora viši od 10%

Iskaz	% ne-odgovora
Samo tržišna privreda omogućava trajan ekonomski rast.	17,3%
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.	11,3%
Samo državno planiranje u privredi omogućava trajan ekonomski rast.	14,3%
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	10,2%
Što se manje država meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast.	14,1%
Ekonomske nejednakosti su korisne za ekonomski rast.	18,1%
U demokratiji ekonomija loše funkcioniše.	15,0%
Demokratsko odlučivanje rađa neodlučnost i proizvodi sukobe.	14,2%
Demokratija nije dobra za održavanje reda.	12,2%
Demokratija je dobar oblik vlasti samo u stabilnim vremenima.	11,4%
Nacionalno zakonodavstvo mora imati prednost pred međunarodnim.	10,4%
Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi.	10,2%
U kriznim situacijama država može da suspenduje zakone da bi rešila goruće socijalne probleme.	10,6%

Jedan od ciljeva analize bio je i da se utvrdi da li je klasno-slojna pripadnost ispitanika relevantan činilac u davanju vrednosnih sudova na izdvojenim iskazima, te smo u sledećem koraku analize, koristeći hi-kvadrat test i odgovarajuće mere asocijacije, nastojale da utvrdimo da li se statistički značajne razlike u udelu ne-odgovora pojavljuju s obzirom na kategorije klasnog položaja. Klasno-slojni položaj je operacionalizovan na temelju radnog mesta, obrazovanja, veličine zemljišnog poseda i veličine radne organizacije ispitanika, sledeći teorijsko-metodološka uputstva koja je razvio Mladen Lazić (2011). Izdržavane kategorije lica izostavljene su iz ovog segmenta analize, jer je, sledeći pomenutu metodologiju, njihov individualni klasni položaj bilo nemoguće utvrditi.

Konačno, u poslednjem delu analize, cilj je bio da putem linearnih regresionih modela utvrdimo da li činioci kao što su pol, starost ispitanika, klasna pripadnost i klasno poreklo, materijalni položaj, obrazovanje, veličina mesta stanovanja, stepen političke participacije i članstvo u

političkim partijama imaju statistički značajan pojedinačni efekat na davanje ne-odgovora kada se ostali činioци drže pod kontrolom. Da bismo izvršile redukciju broja empirijskih iskaza na manji broj dimenzija, prethodno je urađena analiza glavnih komponenti, kojom je 13 iskaza redukovano na dve dimenzije (tabela 3). Grupisanje je izvršeno tako da je prvi latentni faktor okupio iskaze koji se odnose na poželjan oblik političkog poretka, dok su se oko drugog okupili iskazi koji se odnose na poželjan tip ekonomskog poretka. Pomenuti faktori su transformisani u regresione faktorske skorove, koji su potom predstavljali zavisne varijable u regresionim modelima.

Tabela 3. Analiza glavnih komponenti

	Komponente	
Samo tržišna privreda omogućava trajan ekonomski rast.	0,209	0,754
Društveni napredak će uvek počivati na tržišnom vlasništvu.	0,268	0,732
Samo državno planiranje u privredi omogućava trajan ekonomski rast.	0,277	0,752
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	0,372	0,503
Što se manje država meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast.	0,327	0,692
Ekonomske nejednakosti su korisne za ekonomski rast.	0,362	0,651
U kriznim situacijama država može da suspenduje zakone da bi rešila goruće socijalne probleme.	0,282	0,524
U demokratiji ekonomija loše funkcioniše.	0,746	0,298
Demokratsko odlučivanje rađa neodlučnost i proizvodi sukobe.	0,790	0,313
Demokratija nije dobra za održavanje reda.	0,825	0,274
Demokratija je dobar oblik vlasti samo u stabilnim vremenima.	0,744	0,313
Nacionalno zakonodavstvo mora imati prednost pred međunarodnim.	0,613	0,364
Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi.	0,651	0,292
Metod ekstrakcije: glavne komponente / Metod rotacije: varimaks s Kajzerovom normalizacijom		

6. Postpolitičko društvo i samoisključivanje

Kao što se jasno vidi na osnovu prethodnih tabela (tabele 1 i 2), relativno visok udeo ne-odgovora zabeležen je samo na iskazima koji se odnose na stavove o poželjnom karakteru političkog i ekonomskog poretka, dok je dati udeo relativno nizak kada je reč o iskazima koji se odnose na stavove koji se formiraju s obzirom na neposredno životno iskustvo, uključujući stavove kojima se iznose moralni sudovi.¹² Ukoliko pažljivije

12 Radi se o iskazima koji se odnose na sudove o abortusu, razvodu braka, ulozi žena u porodici i u javnoj sferi, homoseksualnosti i sl. U anglosaksonskoj sociološkoj

pogledamo sadržaj iskaza na kojima je visok udeo ne-odgovora (tabela 2), jasno je da se radi o stavovima koji zahtevaju određeni nivo kompetencija koje prevazilaze svakodnevna životna iskustva većine građana Srbije, odnosno koji su vezani za sferu delovanja političkih, ekonomskih ili pravnih eksperata. Drugim rečima, radi se o iskazima čiji je sadržaj relativno apstraktan, odnosno koji zahtevaju donošenje sudova na osnovu osećaja kompetentnosti zasnovanog na posedovanju stručnog znanja.

Osim toga, reč je i o iskazima kojima se na ovaj ili onaj način problematizuje donedavno neprikosnoveni oblik neoliberalne kapitalističke regulacije (zasnovan na normativima slobodnog tržišta, privatnog kapitala i liberalno-demokratskog političkog uređenja), i to u situaciji koja je na globalnom i lokalnom planu obeležena postepenim i neizvesnim oblikovanjem alternativnih modela kapitalističkog uređenja (među kojima je za nas svakako najinteresantniji onaj zasnovan na populističkom karakteru političkog poretka, na jednoj strani, kao i na snažnom državnom intervencionizmu u korist kapitala, na drugoj, iako su i drugi modeli kapitalizma u igri). Reč je o stavovima na kojima je zabeležen relativno visok nivo vrednosne konfuzije (vrednosno-ideološke nekonzistentnosti) kod ispitanika koji su dali odgovor (pogledati tekst M. Lazića i J. Pešić u ovom zborniku), što implicira da promene koje se dešavaju na sistemskom planu još uvek nisu rezultovale nedvosmislenim učvršćivanjem normativnih obrazaca koji bi potom zahtevali i vrednosno-ideološko saobražavanje i legitimaciju.

Imajući na umu navedene činioce – apstraktni karakter iskaza koji zahteva stručna znanja kako bi se doneo sud, s jedne strane, i nedovršen, kolebljiv i neizvestan proces stabilizacije novog tipa kapitalističke regulacije, s druge – postaje jasno zbog čega je relativno visok udeo onih koji se samoisključuju na datim iskazima. Ovde treba dodati još jedan potencijalni faktor koji utiče na relativno visok nivo ne-odgovora na ovim pitanjima. Naime, čini se da značajan deo ispitanika zapravo ne prepoznaje data pitanja kao legitimna usled toga što je izostala njihova problematizacija u javnoj sferi. Gotovo nijedna politička partija koja deluje u Srbiji (izuzimajući pojedine aktivističke grupe čija je javna vidljivost manje ili više ograničena na digitalne medije i društvene mreže), ne samo da ne dovodi u pitanje kapitalistički poredak (pa čak ni njegovu neoliberalnu varijantu), već gotovo da uopšte ne problematizuje pitanje oblika kapitalističke regulacije (kako u okviru ekonomskog tako i političkog podsistema). Dok su za po-

literaturi se obično označavaju kao *morality questions*, a ukazuju na stavove prema pitanjima koja izazivaju kontroverzna mišljenja (posebno u društvenim kontekstima u kojima strukturne promene menjaju poželjne obrasce interpersonalnih odnosa i ustaljene načine njihovog uređenja).

litičare ključna pitanja ona koja se odnose na dnevno-političke probleme (od pitanja Kosova i evrointegracija do pitanja suzbijanja korupcije i kriminala), stručne rasprave o funkcionisanju ekonomskog i političkog poretka (ako se uopšte i dese u okviru javne sfere), po pravilu su rezervisane za eksperte (i time definisana kao polje „tehničke ekspertize“). Drugim rečima, „simbolički rad“ političara, kojim se problematizuje pitanje poretka i na taj način legitimise kao političko u okviru javne sfere, izostaje.

Promišljanja o karakteru poželjnog tipa društveno-ekonomskog i političkog poretka, na taj način, za značajan deo stanovnika Srbije „ispadaju“ iz okvira legitimnog političkog mišljenja, čime se, zapravo, sužava prostor za politizaciju antagonizama koji se nalaze u osnovi kapitalističkog poretka. S obzirom na visok udeo onih koji se samoisključuju iz procesa donošenja sudova o poželjnom karakteru poretka, nije teško zaključiti da kod njih izostaje prepoznavanje bazičnih društvenih antagonizama kao političkih. S druge strane, relativno nizak udeo ne-odgovora na iskazima koji se odnose na pitanja rodnih ili etničkih podela, ukazuje da se temeljni društveni antagonizmi prepoznaju i interpretiraju uz pomoć identitetskih ili moralnih kategorija. Drugim rečima, uočljiva je tendencija da se etnička ili rodna pitanja i podele uopšte ne vezuju za pitanje poretka.

7. Klasna uslovljenost donošenja vrednosnih sudova o poželjnom tipu političkog i ekonomskog poretka

Osim ispitivanja hipoteze da je na iskazima kojima se daje sud o poželjnom karakteru društvenog i ekonomskog poretka udeo ne-odgovora viši nego na iskazima kojima se definišu stavovi prema etničkim ili rodnim odnosima, ili kojima se daju moralni sudovi, jedan od ciljeva analize bio je da testiramo Burdijeovu tezu da političke (i ekonomske) kompetencije ispitanika variraju s obzirom na klasno-slojnu pripadnost. Zapravo, „klasne varijacije“ u ne-odgovorima su u funkciji reprodukcije društvenog poretka: one ukazuju da postoje indicije da je na delu proces samoisključivanja iz političkih procesa u kojima se donose ključne političke odluke onih društvenih grupa i slojeva koje bi, u neoliberalnom poretku, tehnokratizacija politike svejedno isključila iz relevantnih političkih procesa (naravno, to ne znači da su date grupe isključene iz tradicionalnih ili savremenih formi političke participacije; naprotiv, njihova politička mobilizacija je neretko uspešna, s tim da ključna mobilizacijska pitanja nisu više ona koja se odnose na karakter poretka ili na poboljšanje njihove klasne pozicije, već su mahom identitetska po svom karakteru).

Hi-kvadrat test i odgovarajuće mere asocijacije (Kramerov V) pokazuju (tabela 4) da na svim iskazima koje smo analizirale postoji statistički značajna razlika u udelu ne-odgovora između različitih klasno-slojnih kategorija. Na gotovo svim iskazima, udeo ne-odgovora kod pripadnika višeg sloja je relativno nizak (i kreće se u rasponu od 0 do 4,4%). Za pripadnike vladajuće klase, legitimno područje rasuđivanja, kako pokazuju rezultati analize, obuhvata pitanja koja se odnose na politički i ekonomski poredak, odnosno kod njih proces samoisključivanja iz davanja političkih sudova očigledno nije na delu. Kako se krećemo niz lestvicu društvene hijerarhije, tako proces samoisključivanja postaje izraženiji. Ipak, on nije linearan: naime, najslabije je izražen kod stručnjačkog sloja unutar srednje klase, potom kod sitno-preduzetničke klase i grupacije nižih rukovodilaca i službenika, KV radnika, poljoprivrednika, da bi najizraženiji bio kod NKV radnika. Ukoliko detaljnije pogledamo nalaze, postaje jasno da se kod pripadnika onih klasno-slojnih kategorija koje su u neoliberalnom kapitalizmu inače isključene iz procesa učešća u političkom odlučivanju i koje poseduju najmanju količinu kapitala (materijalnog, kulturnog, socijalnog, organizacionog) – a to su, kako pokazuju i rezultati našeg istraživanja, poljoprivrednici i manuelni radnici – udeo onih koji daju ne-odgovore na analiziranim iskazima kreće od 10% do frapantnih 30% (što, naravno, navodi na oprez kod donošenja zaključaka pri analizi koja se odnosi na strukturu datih odgovora).

Apstraktno formulisani iskazi koji se odnose na pitanja funkcionisanja poretka neretko predstavljaju nepremostivu prepreku za ispitanike koji ne poseduju potrebna znanja, odnosno za one koji ne uspevaju da razumeju apstraktne formulacije date u iskazima. Od njih se očekuje ne samo da razumeju iskaze (koji uvek predstavljaju jednu vrstu konstrukcije društvene realnosti, i to onu vrstu koju sprovode intelektualci, kao frakcija buržoaske klase u burdijeovskoj konceptualizaciji), nego i da usvoje jezik kojim se iskazuju diskursi pri ispitivanju stavova (Bourdieu, 1984: 460). Tu problematiku je kod nas istraživao Božidar Filipović (Filipović, 2018), koji je u okviru kvalitativne studije validnosti merenja vrednosnih orijentacija u kvantitativnim istraživanjima, sproveo i analizu odbijanja odgovora na iskaze koji mere stavove o poželjnom tipu ekonomskog poretka, uključujući neke iskaze koji su bili predmet i naše analize.¹³ Nakon odgovaranja na pitanja koja su data u standardnom obliku Likertove skale, uz mogućnost davanja odgovora „ne znam“, usledio je kvalitativni deo istraživanja u kojem su ispitanici mogli da komentarišu kako su razumeli ponuđene iskaze. Istraživanje je pokazalo da su ispitanici koji su davali odgovor „ne znam“

13 Na primer: *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu ili što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju.*

neretko odustajali od naknadnog interpretiranja iskaza, bilo tako što su se proglašavali nekompetentnim za razgovor o ekonomskim temama, bilo priznajući da im značenje iskaza nije bilo sasvim razumljivo. Ukoliko je i dolazilo do interpretacija iskaza, u njima je bilo primetno mišljenje u moralnim kategorijama, dok je prepoznavanje iskaza kao političkih neretko izostajalo. Imajući u vidu nalaze tog istraživanja – koji su u značajnoj meri komplementarni našim nalazima – nije teško saglasiti se sa Burdijeovim uvidima da pripadnicima nižih društvenih slojeva, u kontekstu odgovaranja na pitanja u okviru (akademskog) društvenog istraživanja, nedostaju jezičke i političke kompetencije da formulišu političko mišljenje, odnosno da prepoznaju političke iskaze kao političke i da na njih odgovaraju s političkih a ne etičkih pozicija (Bourdieu, 1984: 461).

Razlog nešto nižeg stepena samoisključivanja iz davanja političkih i ekonomskih sudova kod stručnjaka u odnosu na sitne preduzetnike i niže rukovodioce (koji u našoj klasifikaciji predstavljaju slojeve unutar srednje klase) treba tražiti u činjenici da je osnovni kapital kojim oni raspolažu kulturni (znanje), odnosno da se radi o grupaciji koja poseduje odgovarajuće kompetencije da razume ono što je iskazano empirijskim iskazima. Drugim rečima, diskursi koji se koriste u formulisanju pitanja u istraživanjima nisu nepoznati pripadnicima stručnjačke grupacije. S druge strane, radi se o grupaciji čije stručne kvalifikacije pothranjuju osećaj pozvanosti da daju svoje sudove na iskazima kojima se tematizuje ili problematizuje vladajući društveni poredak. Tome treba dodati i nalaz da se sitni preduzetnici, prema udelu ne-odgovora, ne razlikuju mnogo od službenika (što je razumljivo, uzme li se u obzir činjenica da su te dve grupe veoma slične kada je reč o obrazovnoj strukturi, odnosno, u kontekstu naše analize, „znanja“ kojim raspolažu).

„Ekstremni“ udeo ne-odgovora (preko 20%) beležimo samo kod NKV radnika, te kod poljoprivrednika, i to ne na svim analiziranim iskazima (uprkos tendenciji kontinuiranog rasta niz lestvicu društvene stratifikacije, dramatičan rez u udelu ne-odgovora je, pri tome, prisutan između kategorija kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika). Njihov udeo je visok pre svega na iskazima kojima se izražavaju stavovi prema poželjnom tipu ekonomskog poretka (odnos prema privatnom vlasništvu, tržišnoj ekonomiji i društvenim nejednakostima), ali i kada je reč o stavovima koji se odnose na funkcionisanje demokratije. Po pravilu, radi se o iskazima koji su apstraktni po svom karakteru, i koji ni na koji način ne referišu na ispitanikovo neposredno iskustvo (centralnost subjekta – ispitanika u formulacijama pitanja ne postoji). Pored toga, radi se o iskazima formulisanim tako da se u njima u odnos stavljaju dva apstraktna pojma i od ispitanika zahteva da se odredi prema tom odnosu, što dodatno otežava donošenje sudova jer zahteva

ekspertsko znanje. S druge strane, to su ujedno i iskazi kojima se problematizuje dominantni tip društvene regulacije – neoliberalni kapitalizam, što kod grupa koje se ne smatraju politički kompetentnim da daju sopstveni sud, neretko ishodi u samoisključivanju (davanju ne-odgovora) ili u vrednosnoj konfuziji (davanju nekonzistentnih odgovora).¹⁴

Tabela 4. Udeo ne-odgovora na odabranim iskazima prema klasno-slojnoj pripadnosti ispitanika

Klasa	Viši sloj	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	Službenici, tehničari, poslovođe	VKV i KV radnici	PKV i NKV radnici	Sitni poljoprivrednici	Kramerov V (sig.)
Iskaz								
Samo tržišna privreda omogućava trajan ekonomski rast.	0	7,3	8,0	10,7	14,8	30,1	27,2	0,259 (0,000)
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.	1,1	7,3	4,0	5,0	7,4	15,1	19,4	0,205 (0,000)
Samo državno planiranje u privredi omogućava trajan ekonomski rast.	1,1	7,3	5,8	8,7	10,2	19,4	19,2	0,188 (0,000)
Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa.	0,0	4,9	4,0	10,1	9,8	17,2	12,0	0,171 (0,000)
Što se manje država meša u ekonomiju, to bolje za ekonomski rast.	2,2	8,5	5,8	8,6	9,7	21,5	19,4	0,193 (0,000)
Ekonomске nejednakosti su korisne za ekonomski rast.	1,1	18,3	10,7	11,4	12,0	29,0	26,4	0,223 (0,000)
U demokratiji ekonomija loše funkcioniše.	1,1	9,8	5,4	8,6	13,9	24,7	23,4	0,232 (0,000)
Demokratsko odlučivanje rađa neodlučnost i proizvodi sukobe.	1,1	7,3	4,9	7,1	13,9	20,4	23,2	0,228 (0,000)
Demokratija nije dobra za održavanje reda.	1,1	7,4	4,9	7,1	12,6	19,4	17,6	0,191 (0,000)

14 Videti tekst M. Lazića i J. Pešić u ovom zborniku.

Klasa	Viši sloj	Sitni preduzetnici, niži rukovodioci	Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	Službenici, tehničari, poslovođe	VKV i KV radnici	PKV i NKV radnici	Sitni poljoprivrednici	Kramerov V (sig.)
Iskaz								
Demokratija je dobar oblik vlasti samo u stabilnim vremenima.	1,1	4,9	4,0	7,1	9,3	16,1	16,8	0,184 (0,000)
Nacionalno zakonodavstvo mora imati prednost pred međunarodnim.	1,1	9,8	3,6	6,4	7,9	12,9	14,4	0,156 (0,001)
Mediji bi danas trebalo da imaju više razumevanja prema državi.	1,1	9,8	4,0	6,5	7,9	12,9	10,4	0,129 (0,014)
U kriznim situacijama država može da suspenduje zakone da bi rešila goruće socijalne probleme.	4,4	8,5	5,8	10,7	6,5	12,0	17,6	0,142 (0,003)

8. Strukturni i socio-demografski činioci ne-odgovora

Poslednji segment ove analize posvećen je utvrđivanju determinanti davanja ne-odgovora. Umesto da vršimo analizu na svakom od pojedinačnih iskaza posebno, analizom glavnih komponenti smo izdvojile dve dimenzije (jednu koja se odnosi na udeo ne-odgovora na stavovima o demokratiji i drugu koja se odnosi na stavove o ekonomskom poretku), a regresioni faktorski skorovi su nam poslužili kao zavisne varijable. Nezavisne varijable čiji smo pojedinačni efekat ispitivale kontrolišući efekte ostalih varijabli u modelima su: demografske kategorije starost i pol (uz pomoć indikatorske varijable za ženski pol), stepen obrazovanja (meren godinama formalnog školovanja), materijalni položaj, klasna pripadnost i klasno poreklo ispitanika (u prvom slučaju, višu klasu smo koristile kao referentnu kategoriju, a u drugom – stručnjake), članstvo u političkim partijama i indeks političke participacije, te mesto stanovanja (referentna kategorija su bili stanovnici Beograda).

Kada je reč o udelu ne-odgovora na stavovima o demokratiji, najznačajniji prediktor su godine školovanja ispitanika. Efekat ovog činioca je, kao što smo i pretpostavile, negativan, što implicira da s porastom stepena obrazovanja (kada se svi ostali faktori drže pod kontrolom), opada samoisključivanje ispitanika pri davanju sudova o demokratiji (tabela 5). Specijalizovano znanje o načinu funkcionisanja političkog i pravnog po-

retka, koje se stiže na srednjim i višim nivoima obrazovanja, opskrbljuje ispitanike neophodnim kulturnim kapitalom i osećajem pozvanosti da rasuđuju o političkim pitanjima. Na taj način, stepen obrazovanja povećava verovatnoću artikulisanog mišljenja o pitanjima načina funkcionisanja demokratskog poretka.

Efekat ženskog pola na verovatnoću davanja ne-odgovora je, s druge strane, pozitivan: žene se češće od muškaraca samoisključuju pri davanju odgovora na ova pitanja, što ukazuje na to da su političke kompetencije neravnomerno raspoređene među polovima, posebno u društvima, među koja spada i Srbija, u kojima je rodni režim još uvek obeležen patrijarhalnošću (Blagojević Hjusun, 2012).

Tabela 5. Nestandardizovani i standardizovani regresioni koeficijenti za regresione faktorske skorove koji okupljaju stavove o demokratiji i o poželjnom obliku ekonomske regulacije

	Stavovi o demokratiji / koeficijent determinacije = 0,056/			Stavovi o poželjnom obliku ekonomske regulacije /koeficijent determinacije = 0,091/		
	B	Beta	Sig.	B	Beta	Sig.
Godine školovanja	-0,039	-0,137	0,000	-0,062	-0,220	0,000
Materijalni položaj	-0,006	-0,016	0,549	-0,025	-0,065	0,012
Starost	-0,001	-0,017	0,502	-0,002	-0,043	0,077
Ženski pol	0,107	0,054	0,013	0,191	0,097	0,000
Klasa ispitanika						
Sitni preduzetnici/niši rukovodioci	0,065	0,012	0,577	-0,079	-0,015	0,484
Stručnjaci	-0,084	-0,025	0,295	0,020	0,006	0,797
Službenici	-0,108	-0,025	0,235	-0,139	-0,035	0,113
KV radnici	-0,017	-0,005	0,827	-0,206	-0,063	0,005
NKV radnici	0,030	0,006	0,784	0,034	0,007	0,749
Poljoprivrednici	-0,016	-0,004	0,873	-0,024	-0,006	0,807
Indeks političke participacije	-0,081	-0,085	0,000	-0,017	-0,018	0,438
Klasno poreklo						
Viši sloj	-0,060	-0,010	0,649	-0,188	-0,032	0,140
Sitni preduzetnici/niši rukovodioci	-0,178	-0,037	0,104	0,156	0,033	0,142
Službenici	-0,209	-0,067	0,005	-0,091	-0,030	0,206
KV radnici	-0,205	-0,081	0,001	-0,098	-0,039	0,114
NKV radnici	-0,053	-0,020	0,445	-0,098	-0,036	0,146
Poljoprivrednici	-0,168	-0,066	0,015	0,015	0,006	0,823
Član/ica partije	0,062	0,019	0,390	-0,074	-0,023	0,293
Mesto stanovanja						
Regionalni centar	0,002	0,001	0,978	-0,080	-0,025	0,287
Veliki grad	0,236	0,088	0,001	0,017	0,006	0,796
Srednji grad	0,125	0,032	0,172	-0,115	-0,030	0,199
Mali grad	-0,049	-0,018	0,495	-0,039	-0,014	0,576
Selo	0,072	0,032	0,283	0,018	0,008	0,778

Kada se obrazovanje ispitanika, materijalni položaj i klasno poreklo drže pod kontrolom, tada sama klasno-slojna pripadnost ispitanika ne predstavlja statistički značajan prediktor ne-odgovora; međutim, klasno poreklo predstavlja statistički značajnu eksplanatornu varijablu, i to iskazujući efekat čiji je smer suprotan od očekivanog: ako je ispitanikov/ispitaničin otac bio službenik, KV radnik ili poljoprivrednik (u poređenju s ispitanicima čiji su očevi bili stručnjaci), opada verovatnoća javljanja ne-odgovora. Iako je nezahvalno doneti konačni sud o efektu klasnog porekla na temelju ovih nalaza, izvesno je da rezultati ukazuju na nešto snažniju politizovanost osoba nižeg socijalnog porekla (bez obzira na njihov trenutni društveni položaj) u odnosu na one koji potiču iz vladajućih ili srednjih slojeva, što je verovatno posledica toga što niže klasno poreklo implicira socijalizacijske obrasce koji podstiču snažniji kritički angažman prema po-retku. Konačno, činjenica da klasni položaj nema efekta kada se obrazovanje drži pod kontrolom, ukazuje da je kulturni kapital presudan za artikulaciju političkih stavova, dok institucionalno okruženje gubi na značaju (verovatno usled toga što je većina radnih mesta u savremenim društvima vezana uz organizacije u kojima je značajno sužen prostor za politizaciju).

Interesantan je nalaz da, suprotno našim očekivanjima, starost, materijalni položaj i članstvo u partiji nemaju nezavisan efekat na mogućnost artikulacije političkog mišljenja. Kada je reč o potonjem činiocu, jasno je da su savremene političke partije ispražnjene od svog političkog (demokratskog) sadržaja (Krauč, 2014), te da se procesi političkog odlučivanja ne odvijaju na nižim nivoima partijskog angažmana (partijska pripadnost, na taj način, za veliki broj niže pozicioniranih članova ne označava nužno uključenost u procese u kojima se od njih traži da iskažu svoj stav, a time, zapravo, ne doprinosi nužno ni razvijanju osećaja pozvanosti članova da formulišu i iskazuju svoje političke sudove). Postpolitičko doba se, zapravo, odlikuje opadajućim učešćem građana u tradicionalnim oblicima političke participacije, ali i opadajućim poverenjem u političke institucije (videti u Merkel, 2013. ili u Kriesi & Saris, 2016). Na drugoj strani, drugi (savremeni) oblici političkog angažmana (potpisivanje peticija, učešće u protestima i blokadama javnih institucija, direktno obraćanje političarima i slično) uvećavaju šanse za davanje odgovora na analiziranim iskazima. Dok „tradicionalni“ oblici političkog angažmana gube svoju primarnu funkciju artikulacije političkog mišljenja i mobilizacije na političku akciju, čini se da nju preuzimaju novi, često vaninstitucionalni oblici angažmana. S druge strane, pretpostavljeni efekat „društvenog pada“, koji se vezuje uz starije životno doba, nije se pokazao značajnim nezavisnim prediktorom, verovatno usled činjenice da je stepen politizacije starijih generacija, koje su svoju političku socijalizaciju imale tokom socijalističkog perioda ili tokom perioda 1990-ih godina, bio snažniji nego u slučaju mlađih generacija.

Konačno, veliki grad kao mesto stanovanja (u odnosu na Beograd) ima efekat, i to tako da povećava šanse za samoisključivanje, dok ne važi isto za ostale kategorije naselja. Na taj način, tek je delimično potvrđena naša pretpostavka da su političke kompetencije neravnomerno teritorijalno raspoređene, odnosno da fizička blizina ključnim političkim institucijama vodi većoj verovatnoći uključivanja u političke procese, a time i širim mogućnostima artikulacije političkih sudova. Neravnomerna teritorijalna distribucija političkih kompetencija je povezana s nejednakom distribucijom kulturnog kapitala (znanja), ali kada se ovaj činilac drži pod kontrolom, nezavisan efekat mesta stanovanja je zanemarljiv.

Kada je reč o drugom skupu iskaza – o poželjnom tipu ekonomskog poretka – efekat obrazovanja je još jači (ponovo, smanjujući verovatnoću davanja ne-odgovora). Tu je reč o iskazima koji zahtevaju još uže, specijalizovano znanje (o načinu funkcionisanja ekonomskog poretka), koje se više nužno ne stiče ni na srednjoškolskom nivou obrazovanja, već zahteva viši stepen kvalifikacija i kompetencija. Obrazovanje ovde još snažnije deluje kao „isključujući“ faktor iz polja legitimnog mišljenja.

Međutim, interesantan je nalaz da efekat materijalnog položaja (kada se obrazovanje i klasa drže pod kontrolom) sada postaje statistički značajan, i to tako da s višim materijalnim položajem opada verovatnoća sopstvenog isključivanja iz davanja sudova o poželjnom obliku ekonomskog uređenja. Drugim rečima, verovatnoća davanja odgovora na pitanja o ekonomskom poretku raste ne samo sa stepenom posedovanja „znanja“, već i s posedovanjem ekonomskog kapitala. Ako je kulturni kapital osnovni resurs kojima stručnjaci raspolazu u sticanju osećaja vlastite kompetentnosti, za pripadnike vladajuće klase i preduzetnike koji nemaju visoko obrazovanje – to je ekonomski kapital.

Efekat pola je ponovo statistički značajan i sličan kao i u prethodnom slučaju – žene pokazuju snažniju tendenciju samoisključivanja iz procesa donošenja sudova o poželjnom obliku ekonomskog poretka. Pri tome, taj efekat je sada još snažnije izražen. Na drugoj strani, i klasni položaj sada pokazuje svoj prediktivni potencijal, i to ponovo, kao i u slučaju klasnog porekla kod prethodnog niza iskaza, u suprotnom smeru od očekivanog: naime, ukoliko je ispitanik KV radnik (u odnosu na pripadnike višeg sloja), tendencija samoisključivanja opada ako se svi drugi faktori drže pod kontrolom. Mada neočekivan, ovaj nalaz nam ukazuje na jedno od mogućih objašnjenja: naime, kvalifikovano radništvo je snažnije politizovano u odnosu na ostale društvene slojeve (unutar dominirane klase), verovatno usled već pomenute tendencije razvijanja kritičkog stava prema poretku (koja je zabeležena i kod klasnog porekla),¹⁵ iako je „osuđeno“ na stalno

15 Nalazi ovog istraživanja koji se odnose na stepen pristajanja uz neoliberalnu vrednosnu orijentaciju ukazuju da su KV radnici, uz službenike, jedine grupacije koje

osciliranje između opštih principa funkcionisanja ekonomskog poretka i neposrednog iskustva.

S druge strane, za razliku od iskaza koji se odnose na politički poredak – u slučaju stavova o poželjnom ekonomskom poretku – politička participacija,¹⁶ veličina mesta stanovanja i klasno poreklo ne pokazuju nezavisni prediktivni efekat. Ovi nalazi ukazuju da postoje dve grupe faktora koji determinišu verovatnoću delegitimsanja pri određivanju u odnosu na sudove o političkom i ekonomskom poretku: zajednički – u koje spadaju stepen obrazovanja (odnosno posedovanje znanja) i pol, odnosno faktori koji su specifični za svaki od skupova iskaza (materijalni položaj i klasno-slojna pripadnost – za stavove o ekonomskom poretku, odnosno politička participacija, mesto stanovanja i klasno poreklo – za stavove o političkom poretku).

9. Zaključak

Rezultati analize pokazuju da ima osnova za prihvatanje obe osnovne hipoteze od kojih smo krenule u analizu: naime, udeo ne-odgovora raste kod pitanja čija se sadržina odnosi na one probleme koji u postpolitičkom društvu izlaze van okvira legitimnog političkog mišljenja. Radi se o stavovima kojima se tematizuje ili problematizuje dominantni poredak i čija jezička formulacija ostaje na nivou apstraktnog ili zahteva posedovanje određenog stručnog znanja da bi se o njima prosuđivalo. S druge strane, stavovi koji zahtevaju donošenje moralnih sudova, koji se odnose na politike rodnog ili etničkog identiteta, kao i oni koji se odnose na neposredno životno iskustvo ili interes ispitanika, ostaju u polju legitimnog rasuđivanja i promišljanja. Drugim rečima, teme i antagonizmi koji podrazumevaju temeljne ideološke podele, odnosno kojima se problematizuje aktuelni društveni poredak, nisu više predmet političkog mišljenja (one se „izbacuju“ iz polja legitime javne debate), dok identitetski problemi bivaju uzdignuti na nivo univerzalnih (pitanja rodnih politika, etničkih ili religijskih

većinski odbacuju pomenutu vrednosnu matricu (videti tekst autora Lazić i Pešić u ovom zborniku), što, uz nalaz o manjoj verovatnoći davanja ne-odgovora u odnosu na pripadnike vladajuće grupacije, ukazuje da se radi o društvenoj grupi koja u određenoj meri pruža otpore strukturno određenoj nužnosti.

16 Pri tome, treba napomenuti da članstvo u političkoj partiji ne predstavlja statistički značajan prediktor davanja ne-odgovora ni na jednoj od dve ispitivane dimenzije, još jednom ukazujući da učlanjenje u partiju ne otvara nužno prostor za učešće u političkim procesima (putem kojih se proširuju kapaciteti za donošenje političkih sudova), već pre ima za cilj zadovoljenje pojedinih socijalnih funkcija koje su, u sklopu klijentelističkog sistema, izmeštene iz delokruga države i prigrabljene od partija koje raspolažu javnim resursima.

identiteta i sl.). Naravno, ovde treba napomenuti da je teza o postpolitičkom karakteru savremenih društva jedno od mogućih objašnjenja visokog udela ne-odgovora koji se odnose na karakter političkog i ekonomskog poretka (potpunu i doslednu korektnost ove interpretacije je teško ispitati s obzirom na nedostatak uporedivih longitudinalnih podataka).

Distribucija ne-odgovora delimično varira s obzirom na klasno-slojnu pripadnost, potvrđujući drugu hipotezu, koja je formulisana s obzirom na Burdijeovu tvrdnju da se iz procesa političkog mišljenja i participacije uopšte samoisključuju one grupacije koje bi i inače bile isključene iz procesa donošenja odluka (koji zahtevaju tehnokratsko znanje i određene kompetencije).¹⁷ Drugim rečima, odgovore na pitanja o poželjnom tipu političkog ili ekonomskog poretka, čija je formulacija takva da zahteva određeni nivo kompetencija, daju češće one grupacije koje se smatraju legitimnim da imaju i izraze mišljenje o tim problemima (u slučaju Srbije, to su, najpre, pripadnici vladajuće klase, a potom i grupacija koja služi kao osnovni rezervoar za regrutaciju pripadnika političke i privredne elite – stručnjački sloj).

Ipak, nalazi nisu posve u skladu sa Burdijeovim pretpostavkama: iako klasna pripadnost pokazuje svoj efekat, kada držimo pod kontrolom stepen obrazovanja i materijalni položaj, gubi se efekat klase (odnosno institucionalnog okruženja koje se vezuje za radno mesto). Učinak klasnog porekla je nekonzistentan: on se javlja kod iskaza koji se odnose na politički (ali ne i na ekonomski) poredak, i to tako da, suprotno Burdijeovoj hipotezi, niže socijalno poreklo (u odnosu na stručnjačko) smanjuje šanse da se da ne-odgovor. Sličan, nekonzistentan efekat ispoljava i veličina mesta stanovanja (javlja se kao značajan prediktor ne-odgovora samo kod stavova kojima se problematizuje demokratija, iako njegov efekat ni ovde nije linearan). S druge strane, pol je konzistentan prediktor ne-odgovora kod oba skupa iskaza, ukazujući na međuzavisnost političkih i ekonomskih kompetencija i (patrijarhalnog) rodnog režima. Konačno, oba skupa iskaza određena su i specifičnim prediktorima: naime, dok je politička participacija značajan prediktor razvijenosti „političkih kompetencija“, materijalni položaj je ukazao na razvijenost „ekonomskih kompetencija“.

Umesto konačnog zaključka o klasnoj distribuciji političkih (i ekonomskih) kompetencija, nalazi ovog istraživanja poslužiće nam da ukažemo na neke od problema akademskih (konkretno, anketnih) istraživanja, a koji se, pre svega, odnose na validnost podataka i pouzdanost zaključaka koji se donose na njihovom temelju. Pre svega, ukoliko se ne-odgovori sistematski javljaju kod pojedinih kategorija ispitanika (kao što je, u našem

17 Ovde treba napomenuti da je jedini izuzetak iz pomenute pravilnosti onaj koji se odnosi na kvalifikovane radnike.

slučaju, kod pripadnika društvenih klasa koji se nalaze na dnu društvene hijerarhije), to neminovno utiče na reprezentativnost poduzoraka tih kategorija koje su dale odgovor, a time i na pouzdanost zaključaka (viši udeo samoisključivanja kod pojedinih grupa čini date grupe podzastupljenim, a reprezentativnost celokupnog uzorka narušenom, osim ako se ne-odgovori ne analiziraju kao svojevrsna forma odgovora – up. Bourdieu, 1984: 428).

Druga važna metodološka pouka, koja ishodi iz nalaza o klasnoj uslovljenosti davanja ne-odgovora, odnosi se na formulacije pitanja: ispitanici s niskim stepenom političkih (i ekonomskih) kompetencija neretko ne odgovaraju na postavljeno pitanje, već na ono koje sami formulišu u pokušaju da prilagode pitanje svom praktičnom iskustvu – na osnovu klasnog etosa. Kada god odgovaraju na pitanje koje sami ne bi mogli da postave, oni su, samim tim, „rasposedovani“ i od značenja njihovog odgovora, te se može desiti da im istraživači pripisuju stav koji im je zapravo stran (Bourdieu, 1984: 428, 435). „Nekompetentni“ ispitanici ne poseduju dispozicije koje bi im omogućile da suštinski razumeju iskaz (posebno kada je reč o pitanjima koja mere pristajanje uz postojeći društveni poredak). Na taj način, istraživanja eliminišu diskusiju, jer formulacija pitanja (kojom se ne samo opisuje, već i konstituše društveni poredak) predstavlja domen jedne grupe u političkoj podeli rada, dok se implicira da je druga grupa (ispitanici) sposobna da proizvede ili reprodukuje značenja koja su data u okviru pitanja (Bourdieu, 1984: 460–461).

Literatura

- Birešev, Ana. 2008. Pierre Bourdieu – nekoliko elemenata (teorije) političkog polja. *Filozofija i društvo*, god. 37, br. 3: 9–36.
- Birešev, Ana. 2014. *Orionov vodič: otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Blagojević Hjuson, Marina. 2012. *Rodni barometer u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN WOMEN.
- Bourdieu, Pierre. 1977. Questions de politique. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, god. 16, br. 1: 55–89.
- Bourdieu, Pierre. 1984. [1979]. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Filipović, Božidar. 2018. O privatizaciji i privatnom vlasništvu – kvalitativni i kvantitativni pristup problemu vrednosne orijentacije, u: Pešić, Jelena, Backović, Vera i Anđelka Mirkov (ur.). *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Gilens, Martin and Benjamin I. Page. 2014. Testing theories of American politics: Elites, interest groups, and average citizens. *Perspectives on Politics*, god. 12, br. 3: 564–581.

- Krauč, Kolin. 2014. *Postdemokratija*. Beograd: Karpos.
- Kriesi, Hanspeter and Willem Saris. 2016. The Structure of the Evaluations of Democracy, u: Ferrín, Mónica and Hanspeter Kriesi (ur.). *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Merkel, Wolfgang. 2013. Is there a crisis of democracy? Can we answer the question?, dostupno na: https://pdfs.semanticscholar.org/3505/b57fffad02d6b4c08ba-7aee7b7daac42241.pdf?_ga=2.129711759.2097296441.1554148261-600508590.1554148261, pristupljeno 14. 3. 2019.
- Mihai, Mihaela. 2016. Theorizing change: Between reflective judgment and the inertia of political *Habitus*. *European Journal of Political Theory*, god. 15, br. 1: 22–42.
- Mouffe, Chantal. 2000. *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- Mouffe, Chantal. 2005. *On the Political*. Abingdon, New York: Routledge.
- Pavićević, Đorđe. 2016. Postdemokratske kritike demokratije: transformacija ili urušavanje demokratije. *Sociologija*, god. 58, br. 4: 505–524.
- Ransijer, Žak. 2014. [1995]. *Nesaglasnost. Politika i filozofija*. Beograd: Fedon.
- Žižek, Slavoj. 2006. [1999]. *Škakljivi subjekt. Odsutno središte političke ontologije*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Wilson, Japhy and Erik Swyngedouw. 2014. Seeds of Dystopia: Post-Politics and the Return of the Political, u: Wilson, Japhy and Erik Swyngedouw (ur.). *The Post-Political and its Discontents*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Political competences and consolidation of capitalism in Serbia: analysis of giving non-responses on attitudes on desirable types of political and economic systems

Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev

The main aim of this paper is to analyse non-responses (“do not know“ and „no answer“ categories) on a wider set of empirical statements measuring different attitudes of Serbia’s citizens (towards market economy, neoliberal economic policies, democracy, ethnic relations, gender roles, morality issues and respecting the law). Following the post-politics (and/or post-democracy) thesis, we assumed that the share of those who have given any answer to the analysed questions will be higher in the case of attitudes related to the issues embedded in the respondents’ immediate experiences or to those issues defined as legitimate within the public sphere (such as perceptions of gender roles or ethnic relations) than in the case of attitudes related to abstract concepts of the functioning of political and/or economic systems. The results of the analysis confirmed the hypothesis: the highest share of non-responses was recorded for questions measuring attitudes on democracy and preferred type of economic regulation.

The second hypothesis has been formulated following Pierre Bourdieu’s research on the social conditions of political dispositions and class distribution of competences. His research focused on the structurally determined possibility of articulating political opinion by using legitimate political language, based on the self-recognized ability and the feeling of being competent to express this opinion publicly. Taking these insights as starting points, we assumed that probability of giving non-responses would be higher for people with lower social background, those who have lesser degrees of education, and/or who have been systematically excluded from political processes based on their place of residence (residents of villages or small towns) or gender (women). Although a descriptive analysis confirmed the second hypothesis, more precise, regression models showed that education (the possession of cultural capital) – and not the class position – is by far the strongest and the most consistent predictor of non-responses when controlling all other factors.